

**Т. М. МІЛОВА**

*Тетяна Миколаївна Мілова, аспірантка Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*

## **НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА СВОБОДУ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ**

В умовах розбудови демократичної держави та громадянського суспільства першим і найвагомим кроком до наділення правами та свободами громадян є задекларування їх у правових нормах. Саме цей процес є необхідною передумовою для подальшої реалізації прав і свобод особи й дає підстави говорити про часткове їх гарантування.

---

© Т. М. Мілова, 2007

Під гарантіями права людини й громадянина на свободу наукової творчості розуміється сукупність умов, способів і засобів, які покликані створити реальні можливості для реалізації даного права.

У структурі нормативно-правових гарантії реалізації цього права проаналізуємо такі елементи: норми-принципи, в тому числі і процесуальні норми, норми, що визначають юридичну відповідальність і норми, що містять юридичні обов'язки<sup>1</sup>. Іншими словами, це норми-принципи, юридична відповідальність і юридичні обов'язки.

Норми-принципи є ключовим елементом нормативно-правових гарантії реалізації права людини й громадянина на свободу наукової творчості, що проголошують базові ідеї, цінності, покладені в основу забезпечення реалізації досліджуваного права.

Одним із ключових конституційних принципів є положення ст. 3 Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Визнання даного принципу приєднало Україну до європейських і світових традицій у сфері визнання державою прав людини. Тим самим заклавши у зміст конституційних норм, які виступають гарантіями прав та свобод людини й громадянина, такі загальноправові принципи, як гуманізм, рівність, демократизм, законність, рівність громадян перед законом і взаємовідповідальність держави та особи.

Право на свободу наукової творчості гарантується системою загальних конституційних норм-принципів, які характерні для всього спектру прав і свобод людини й громадянина. Серед них виокремимо такі: принцип рівності, невідчужуваності й непопушності прав (ст. 21); принцип невичерпності й гарантованості прав, принцип недопущення звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод (ст. 22); принцип вільного розвитку своєї особистості (ст. 23); принцип рівності всіх громадян у своїх правах перед законом (ст. 24); принцип рівності прав жінок і чоловіків (ст. 24) та інші.

Безперечно, вказані вище конституційні принципи являють собою далеко не всі конституційні нормативно-правові гарантії здійснення права людини й громадянина на свободу наукової творчості. До таких гарантії даного права можна віднести ряд процесуальних норм Конституції України у сфері правосуддя, що визначаються її ст. 55, 56, 59.

В цілому, загальні конституційні норми-принципи являють собою вихідні керівні, незаперечні положення та ідеї концептуального характеру, що задекларовані в нормах Конституції України й доповнені законами та підзаконними актами відповідно до змісту основоположних норм міжнародних нормативно-правових актів у сфері прав людини, які визначають зміст конституційно-правового регулювання з метою забезпечення права людини й громадянина на свободу наукової творчості в Україні.

Серед конституційних гарантії культурних прав людини й громадянина в цілому виокремлюють також спеціальні права, призначені для їх найефективнішої реалізації<sup>2</sup>. До таких гарантії науковці відносять свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду й віросповідання, гарантовані ст.ст. 34 і 35 Конституції України<sup>3</sup>. На нашу думку, в рамках реалізації даного конституційного права до вказаних гарантії варто було б додати ще такі, як право громадян на свободу об'єднання у громадські організації та право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 36, ч. 2 ст. 54 Конституції України). Оскільки гарантована можливість реалізувати право на свободу наукової творчості не лише індивідуально, а й колективно, в рамках певних громадських організацій є важливою передумовою для найповнішої реалізації даного права. Визнання ж державою законного режиму авторських прав на результати наукової діяльності (наукові твори), безперечно, є необхідною гарантією ефективною реалізації права на свободу наукової творчості, що дозволяє особі – суб'єктові наукової діяльності – на всіх етапах наукової діяльності розраховувати на захист своїх наукових досягнень.

Варто зауважити, що конституційні гарантії реалізації права на свободу наукової творчості не позбавлені недоліків у їхній практичній площині. На заваді повного та найефективнішого втілення в життя загальних положень Конституції України постають фактори економічної та політичної нестабільності в державі, а також іще досить невисокий рівень правової культури громадян.

Одним із елементів нормативно-правових гарантій є *юридичні обов'язки* в науковій сфері. Юридичний обов'язок визначимо як обов'язкову поведінку фізичних і юридичних осіб, державних органів, інших установ та організацій, визначену чинним законодавством, яку спрямовано на забезпечення гарантій права людини й громадянина на свободу наукової творчості.

Основним обов'язком держави в рамках досліджуваного права виступає обов'язок утвердження й забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції), сприяння розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством (ст. 54 Конституції) тощо.

Водночас на громадянина покладається відповідний обов'язок здійснювати своє право на свободу наукової творчості таким чином, щоб це не суперечило інтересам держави, правам і свободам інших громадян. Будь-яка особа також зобов'язана неухильне додержуватися Конституції України й законів України, не посягати на честь і гідність інших людей (ст. 68), не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані нею збитки (ст. 66 Конституції України). Кожен із цих обов'язків кореспондується у взаємну відповідальність держави й особи.

Своєрідними юридичними обов'язками наділений учений як основний суб'єкт наукової діяльності, а саме: не завдавати шкоди здоров'ю людини, її життю та довкіллю; додержуватися етичних норм наукового співтовариства, поважати право на інтелектуальну власність<sup>4</sup>.

Закріплюючи обов'язок учених дотримуватися етичних норм наукового співтовариства, законодавець тим самим забезпечує реалізацію права на свободу наукової творчості не лише нормативно-правовими гарантіями, а й нормативно-неправовими<sup>5</sup>. Серед них варто розглянути норми наукової етики.

Для наукової сфери, як і для будь-якої іншої, крім моральних принципів, прийнятих у суспільстві, особливого значення набувають конкретні професійні вимоги та норми – так звана професійна етика, основним завданням якої є сприяння найбільш успішному виконанню професійних обов'язків<sup>6</sup>. Наукова етика як різновид професійної етики являє собою сукупність норм, вимог, правил поведінки, які характеризують діяльність людини в науковій сфері в певний історичний період.

Варто вказати, що порушення або недотримання основних норм наукової етики є одним із складових елементів існування так званої тіньової науки, тобто діяльності представників наукових спільнот, мікросоціумів, що будується на порушенні, деформації прийнятих і підтриманих суспільством як своєрідних ідеалів цінностей і норм – правових, етичних і т.д., які регулюють наукове життя<sup>7</sup>. Негативний характер даного процесу підтверджують не лише згубні наслідки для самої науки, а й, безумовно, торкаються прав і свобод людини. Так, наприклад формами неетичної поведінки вчених є підробка результатів дослідження, опис проведених дослідів, навіть такі найбрутальніші форми як торгівля збагаченням ураном або людськими органами<sup>8</sup>.

Не менш важливою складовою нормативно-правового механізму реалізації права людини й громадянина на свободу наукової творчості виступає *юридична відповідальність*.

Складність цього питання в рамках досліджуваного права виявляється в тому, що право на свободу наукової творчості належить до системи культурних прав і свобод громадян, які характеризуються складністю правового захисту. Правової норми, яка б прямо передбачала юридичну відповідальність за порушення права людини й громадянина на свободу наукової творчості в чинному законодавстві немає. І це є, безперечно, явним недоліком. Та, оскільки реалізація даного права перебуває в системі правовідносин у науковій сфері й близьких до них відносин з авторського права, то зупинимося коротко на них.

Варто вказати на таку особливість Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», як відсутність загального переліку правопорушень у сфері наукової діяльності. Це, відповідно, ускладнює аналіз і застосування різних видів юридичної відповідальності за порушення правових норм щодо реалізації окремих елементів права на свободу наукової творчості. На нашу думку, варто було б внести відповідні допов-

нення до вказаного Закону, що, своєю чергою, посилило б систему гарантій цього права людини й громадянина.

*Юридична відповідальність* покликана забезпечити сумлінне дотримання основних правових норм у сфері наукової діяльності й виступає однією з правових форм впливу на правопорушника в разі порушення ним основних прав і свобод у даній сфері.

*Підставою* юридичної відповідальності є факт учинення особою правопорушення у вигляді злочину чи проступку, тобто винного протиправного діяння, що порушує норми права у сфері наукової діяльності.

Залежно від характеру правопорушення, ступеня його шкідливості й небезпечності та характеру застосування санкцій визначимо такі види юридичної відповідальності в науковій сфері, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна та цивільно-правова.

До складу правопорушення у цій сфері входить сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, а саме: об'єкт, об'єктивна сторона та суб'єкт, суб'єктивна сторона.

*Об'єктом* правопорушення виступають суспільні відносини у сфері наукової діяльності, що охороняються нормами права, а саме: права та свободи людини й громадянина у сфері наукової діяльності; життя та здоров'я особи; права наукових установ та організацій тощо.

*Об'єктивну сторону* правопорушення у сфері наукової діяльності представляє сукупність таких ознак, як протиправне діяння у вигляді дії або бездіяльності, негативні наслідки діяння у вигляді шкоди (збитків) чи загрози її настання та причинний зв'язок між протиправним діянням і негативними наслідками.

*Суб'єктом правопорушення* у сфері науки виступають громадяни, юридичні й посадові особи, особи без громадянства, іноземці.

*Суб'єктивна сторона* передбачає психічне ставлення особи до скоєного у сфері наукової діяльності правопорушення й характеризується наявністю вини у вигляді умислу чи необережності.

Кримінальна відповідальність за порушення права людини й громадянина на свободу наукової творчості як така не зазначається. Але положення окремих статей Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. передбачають кримінальну відповідальність, яка стосується наукової сфери.

По-перше, виокремимо кримінальну відповідальність за незаконне проведення наукових дослідів над людиною, що визначається ст. 142 Кримінального кодексу. Відповідно до Конституції та чинного законодавства незаконними є наукові досліді без вільної згоди піддотрудного, над хворими, ув'язненими, військовополоненими та іншими категоріями осіб<sup>9</sup>.

По-друге, оскільки елементом права на свободу наукової творчості є право на створення громадських об'єднань у науковій сфері, то звернемо увагу на положення ст. 170 Кримінального кодексу. Вказана норма передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання законній діяльності громадських організацій та їхніх органів, що кваліфікується як злочин.

По-третє, виділимо кримінальну відповідальність за порушення авторського права щодо творів науки, яке набуває особливого значення в аспекті дослідження кримінальної відповідальності в науковій сфері. Об'єктами авторського права є велика кількість результатів наукової творчості, а саме: літературні письмові твори наукового характеру (книги, брошури, статті тощо); виступи, лекції, промови та інші усні твори; комп'ютерні програми, бази даних; збірники наукових творів, енциклопедії, антології та ряд інших<sup>10</sup>. Слушною є думка Л. Глухівського<sup>11</sup>, яка зазначає, що оскільки перелік об'єктів авторського права не є виключним, то до них, очевидно, належить і науковий звіт, який не зазначений у Законі, але має всі риси наукового твору і є важливою формою фіксації результатів наукових досліджень.

Порушенням авторського права на вказані об'єкти, що тягне за собою кримінальну відповідальність згідно зі ст. 176 Кримінального кодексу, є незаконне їх відтворення, розповсюдження та інше використання чужих творів без дозволу осіб, які мають авторське право, та якщо ці дії завдали шкоди у великому чи особливо великому розмірі.

Такі дії караються штрафом від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років з конфіскацією всіх примірників творів. Не можна не погодитися з А.М. Ковалем, який наголошує на необхідності посилення покарання за ст. 176 Кримінального кодексу України й прирівняти його до покарань, подібних за розмірами тим, що встановлені у санкціях ст.ст. 185, 289 «Крадіжка», «Незаконне заволодіння транспортним засобом» Кримінального кодексу, тобто навіть до позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років<sup>12</sup>.

Варто вказати, що кримінальна відповідальність за порушення авторського права на твори науки не є поширеним явищем, оскільки не здійснюється у великих розмірах.

Особливої ваги в цьому аспекті набуває інший вид відповідальності – цивільно-правова. Відповідно до ст. 431 книги четвертої «Право інтелектуальної власності» Цивільного кодексу України порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання його чи посягання на нього тягне за собою відповідальність, установлену Цивільним кодексом, іншим законом чи договором.

Чинне законодавство визначає такі порушення авторського права, які є підставою для судового захисту та, відповідно, цивільно-правової відповідальності: вчинення будь-якою особою дій, які порушують особисті немайнові права суб'єктів авторського права та їхні майнові права; плагіат (оприлюднення (опублікування) повністю або частково чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору); ввезення на митну територію України без дозволу осіб, які мають авторське право примірників творів; учинення дій, що створюють загрозу порушення авторського права і (або) суміжних прав; будь-які дії для свідомого обходу технічних засобів захисту авторського права та інше<sup>13</sup>.

Зазначимо, що Закон України «Про авторське право і суміжні права» в редакції від 16.01.2004 р. чітко вказує, що правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору й не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі (п.3 ст.8). Порушенням авторського права є лише дослівне, текстуальне запозичення чужого тексту, що цілком справедливе для результатів художньої та літературної творчості, але навряд чи є виправданим стосовно наукових творів, оскільки в такому випадку довести в судовому порядку порушення авторського права проблематично. На думку Л.Глухівського, плагіат такого типу є своєрідним, а покарання осіб, які його припускаються здійснюється не судовими методами, а на основі етичних норм і звичаїв наукової практики<sup>14</sup>. Рішення у цих випадках виносять наукові громадські організації – спеціалізовані вчені ради із захисту наукових дисертацій. У разі виявлення плагіату така спеціалізована вчена рада може зняти з розгляду дисертацію незалежно від стадії проходження без права її повторного захисту, а також це є підставою для порушення клопотання про позбавлення автора присудженого йому раніше наукового ступеня<sup>15</sup>.

Наголосимо, що відповідно до ч. 3 п. 40 Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника від 07.03.2007 р. розгляд питання про обґрунтованість присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання в разі виявлення плагіату вже не обмежується будь-яким терміном дії. Всі інші підстави до таких дій можуть бути застосовані лише протягом десяти років після дня прийняття відповідного рішення про присудження наукових ступенів чи присвоєння вченого звання.

На нашу думку, положення про відповідальність за незаконне використання ідей та наукових результатів інших авторів, тобто правову охорону не лише форми, а й змісту наукового твору, необхідно внести до переліку правопорушень хоча б у рамках цивільно-правової відповідальності, що могло б значно посилити гарантії захисту свободи наукової творчості й забезпечило б відшкодування моральної та матеріальної шкоди в разі порушення даного права.

Наступним видом юридичної відповідальності, що може застосовуватись у сфері наукової діяльності, є *адміністративна відповідальність*, встановлена чинним законодавством України, а саме Кодексом України про адміністративні правопорушення й статутами.

Так, у разі незаконного використання об'єкта права інтелектуальної власності, тобто наукового твору чи наукового відкриття, привласнення авторства на такий об'єкт або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом, ст. 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення накладається штраф від десяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання й матеріалів, які призначені для її виготовлення.

Адміністративна відповідальність, яка так чи інакше може стосуватися наукової сфери, визначають положення ст.186-5 Кодексу щодо порушення законодавства про об'єднання громадян, ст. 92-1 щодо порушення законодавства про Національний архівний фонд, архівні установи та ін.

На превеликий жаль, норми, які б визначали правопорушення в науковій сфері в Кодексі про адміністративні правопорушення на сьогоднішній день відсутні, що, безперечно, ускладнює застосування до правопорушника заходів адміністративної відповідальності.

Ще один вид відповідальності в науковій сфері – *дисциплінарна* визначається як правова форма впливу на порушника трудової дисципліни та передбачена нормами Кодексу законів про працю України, статутами й положеннями про дисципліну.

Зауважимо, що на сьогоднішній день норми, яка б чітко визначала юридичну відповідальність за порушення конституційного права на свободу наукової творчості в чинному законодавстві немає. Звідси й проблема судового захисту даного права як одного з культурних прав громадян. Одним із шляхів вирішення даної проблеми, на нашу думку, є саме розробка системи правових норм, які б чітко встановлювали підстави юридичної відповідальності за правопорушення основних складових елементів даного права.

Отже, нормативно-правові гарантії права людини й громадянина на свободу наукової творчості, представлені сукупністю таких елементів як норм-принципів, у яких проголошуються основоположні цінності в реалізації права на свободу наукової творчості; норм, які встановлюють юридичну відповідальність за порушення прав у науковій сфері, а також норм, що закріплюють систему юридичних обов'язків у сфері наукової діяльності, передбачених Конституцією України, законами та підзаконними актами. Кожен із цих елементів має свої недоліки й проблеми у сфері гарантування права людини й громадянина на свободу наукової творчості, що потребують свого ефективного вирішення.

<sup>1</sup> *Погорелко В.Ф.* Права и свободы человека и гражданина в Украине // Конституционные права и свободы человека и гражданина как высшая ценность демократического, правового государства. Сб. научно-практических статей. – Тирасполь, 2005. – С. 143.

<sup>2</sup> *Рабінович П.М., Хавронюк М.І.* Права людини і громадянина: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 250.

<sup>3</sup> *Заворотченко Т.М.* Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: Дис... к.ю.н. – К., 2002. – С. 53.

<sup>4</sup> Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р., № 1977-ХІІ. – станом на 12.01.2005 р. – ст. 5 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №12. – Ст. 165.

<sup>5</sup> *Заворотченко Т.М.* Вказана праця. – С. 55.

<sup>6</sup> *Белякова Г.И.* Профессиональная этика. – М., – 1975. – С. 19.

<sup>7</sup> *Бажанов В.А.* Наука как самопознающая система. – Казань, 1991. – С. 153.

<sup>8</sup> *Юркевич А.* Тіньова наука.ru // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 9. – С. 69.

<sup>9</sup> Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2002. – С. 333.

<sup>10</sup> Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ. В ред. від 16.01.2004 р. – ст. 8 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.

<sup>11</sup> *Глухівський Л.* Наукова творчість і авторське право // Інтелектуальний капітал. – 2002. – № 1. – С. 31.

<sup>12</sup> *Коваль А.М.* Кримінальна відповідальність за порушення авторського права і суміжних прав: теорія та практика. – К., 2005. – С. 134.

<sup>13</sup> Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ. – В ред. від 16.01.2004 р. – ст.50 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №13. – Ст. 64.

## Конституційне право та конституційний процес в Україні

---

<sup>14</sup> Глухівський Л. Наукова творчість і авторське право // Інтелектуальний капітал. – 2002. – №1. – С. 32.

<sup>15</sup> Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника: Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 7.03.2007 р. №423 // <http://zakon.rada.gov.ua>

*Отримано 24.04.2007*

### Резюме

В статті досліджуються поняття, структура і зміст національних нормативно-правових гарантій права людини і громадянина на свободу наукового творчості в Україні.